

Az elveszett Paradicsom keresése

Posztkeresztény válság vagy keresztény társadalom?

KIS NORBERT¹

A tanulmány felidézi a keresztény vallás előtti ember találkozását a keresztény vallás tanításaival, majd nyomon követi a kereszténység gyengülésének okait, azaz a „természet Istenének” (deizmus) reneszánszát a filozófiában és a művészetekben. A keresztény szabadság a felvilágosodás korában még alkotóerő, azonban a vallással szembeni szekularizáció kísérlete is elindul, és két évszázadon át napjainkig bomlasztja a nyugati kultúra organikus szöveteit. A tudomány holtpontra jutott, mert továbbra sincs bizonyítéka az élet eredetére, és nincs válasza az emberi élet „céljára”. Kihalt-e az emberi közösség ösztönös igénye a transzcendens válaszokra? Kiegyezett és megérett-e a nyugati ember arra, hogy újra Istenben keresse a közösséget építő hitet és célokat? Elbukik-e a következő évtizedekben a szekularizált társadalom kísérlete? Elvesztik-e életképességüket a semleges társadalmak? Milyen lehet a kereszténység tézise és a szekularizáció antitézise nyomán születő 21. századi „szintézis”? Milyen jelek utalnak arra, hogy a nyugati kultúra közösségei megtalálják a keresztény vallás modern vagy posztmodern formáját? Következtetésünk, hogy a szekularizált szabadságeszmény és a politikai ideológiák sem tudtak, és a tudomány sem tudott közösségépítő és közösségmegtartó erővé válni. A vallási hagyomány mint közösségépítő erő és közösségi őskép tartósan nem helyettesíthető. Kétszáz év kétségbeesett útkeresés után a keresztény vallás újjászületése lehet a kiút a nyugati ember válságából. Napjainkban a konzervatív politika, benne a nemzetpolitika és a nemzeti valláspolitikai erősödése is ebben a történelmi áramlásban értelmezhető. A konzervativizmus felismeri, hogy a jézusi tanítások, a keresztény istenelv 21. századi üzenetekkel újra felébresztheti az „örök igazságok” hitét, az elveszett Paradicsom keresését, és újra nagy közösségi erővé válhat.

Kulcsszavak: kereszténység, szekularizáció, tudomány, válság, nemzet, liberalizmus, konzervativizmus, vallás, hagyomány, deizmus, kultúra, agnoszticizmus, szabadság, emberi jogok

1 Egyetemi tanár, NKE ÁNTK, rektorhelyettes, NKE; e-mail: kis.norbert@uni-nke.hu.

Searching for the Paradise Lost***A Post-Christian Crisis or a Christian Society?***

The study assumes how pre-Christian people met Christian religion, then follows up the causes effecting the weakening of Christianity, that is to say the renaissance of “God of Nature” (deism) in philosophy and arts. The Christian freedom remained a constructive power in the era of enlightenment; however, the first secularisation attempts that had started by that time disrupted the organic tissues of the Western culture for the last two centuries. Sciences came to a standstill since it neither could prove the origin of life nor could answer the meaning of life. Has the instinctive demand of human communities for transcendental responses disappeared? Has the Westerner got burned out and reached the point where it searches the community building beliefs and meanings again in God? Will the experiment of the secularised society fail in the next decades? Will the secular states losing religious roots lose their viability, too? What characterises the synthesis of the 21st century arising from Christianity’s thesis and secularisation’s antithesis? What are the signs that Western communities are going to find the modern or postmodern form of Christian religion? Our conclusion is that neither the ideal form of secularised freedom, nor political ideologies, nor science itself could have become a new community building and integrating power. Religious tradition as a community building spirit and a common archetype cannot be replaced for long. After a desperate two hundred year-long ‘period of quest’, the revitalisation of Christian religion could respond to the disruption of Western communities. Nowadays, conservative politics, including policies for national upswing and the strengthening of the national religious life, should be seen within this historical flow. Conservatism recognises that Christian community teachings and the Christian God principle with messages in the 20th century could bring about a resurgence of the common beliefs in ‘eternal truth’ and the common search for lost Paradise of Western humans.

Keywords: Christianity, secularisation, science, crisis, nation, liberalism, conservatism, religion, tradition, deism, culture, agnosticism, liberty, human rights

„A szellem erőtlensége. Micsoda hatalom!”
(Hamvas Béla)

1. Barangolás az istenhit körül...

Ha egy földönkívüli látogató megkérdezné tőlünk, hogy mi, emberek, mit csináltunk itt a Földön több tízezer éven át, talán azt felelhetnénk röviden: kerestünk egy elveszett Édenkertet, menekültünk a szenvedéstől, kerestük Istent, a logoszt, a szellemet, az örökéletet egy ismeretlen és rideg univerzumban, amelybe beleszülettünk. Aztán

új ideálokat alkottunk, mint a tudomány, az emberi jogok vagy a technológia, de életünk értelmét ezekben sem találtuk.

A szerző nem vallástörténész, nem szakterülete sem az eszmetörténet, sem a filozófia. A tanulmány ezért inkább barangolás, szabad gondolatok füzére, esszé, mintsem szaktudományos értekezés. Az esszé sem a szaktudományok tételeivel, sem a vallás dogmáival nem vitatkozik, azokat tiszteletben tartja, sőt hivatkozik is rájuk. Az írás 1. felidézi a keresztény vallás *előtti* ember találkozását a *keresztény* vallás tanításával, majd 2. nyomon követi a kereszténység *gyengülésének* okát, azaz a „természet Istenének” (deizmus) reneszánszát a filozófiában és a művészetekben. 3. A *keresztény szabadság* a felvilágosodás korában még alkotóerő, azonban 4. a vallással szembeni *szekularizáció kísérlete* is elindul, és két évszázadon át napjainkig bomlasztja a nyugati kultúra organikus szöveteit. 5. Eközben *a tudomány* a holtpontra „sántikált”, miközben továbbra sincs bizonyítéka az élet eredetére, és nincs válasza az emberi élet „céljára”. 6. Kihalt-e az emberi közösség ösztönös igénye a transzcendens válaszokra, azaz a keresztény Isten tényleg „halott”? 7. Kiegyezett és megérett-e a nyugati ember ahhoz, hogy újra Istenben keresse a közösséget építő hitet és célokat (*posztkeresztény vagy keresztény társadalom*)? A tágas történelmi panorámában a *korszellemet* alakító géniuszok gondolatait és az ezek nyomában fakadó „korszenvedélyeket” (Hamvas Béla) követjük. A „sántikáló tudományra” utalás fentebb Albert Einstein *bon mot*-ján, alapul miszerint „[a] tudomány vallás nélkül sánta, a vallás tudomány nélkül vak”. Parafrazeálva Einstein mondását, az emberi jogok, amelyek a vallástalan modernség új eszményei lettek – a tudomány mellett vagy részeként –, vallás nélkül szintén „sántikálnak”. Esszénk kérdése azonban messzebbre tekint: mi várhat ránk az emberi kaland végén?² Lesz-e istenhit, és lesz-e még keresztény közösség?

A modernitás nyitánya, a 18. század végi Európa a kereszténységgel szembeni kétkedés útjára lépett: Jézus talán igen, de az Egyház nem! Az Isten-princípium panteisztikus gondolatá vált, azaz *deizmussá*, amely a *keresztény teizmust* gyengítve egyre erősebb lett. Az egyén szabadsága, a fejlődés és a tudomány az új eszmények, amelyek a kereszténységet kiszorították a szellemi főáramból. A keresztény vallástól elválasztott társadalom, azaz a szekularizáció kísérlete napjainkban is tart. A *szekularizáció* hipotézise, hogy *a keresztény vallás nélkül, világi eszményekre is* épülhet erős, semleges társadalmi közösség. A modern állam a kereszténység isteni legitimációja helyett a *népszuverenitásra* épül. Az állam és az egyén kapcsolatában az *emberi jogok és az alkotmányok* jelentik az új fundamentumot. Voltaire és Immanuel Kant nyomdokain az ember *belső erkölcsi parancsa* jelenti a közösségépítő és államalkotó természetjogi konstrukciók morális alapját. A történelmi gyökérzet a keresztény teológiába nyúlik vissza, de kezdenek elszakadni a közösségfejlődés organikus szálai.³ A vallásra épülő közösségek bomlásnak indulnak, a többgenerációs családi minta gyengül.

2 Az emberi kaland lebilincselő civilizációelméletét l. Hankiss Elemér: *Az emberi kaland*. Budapest, Helikon, 2014.

3 Frivaldszky János: *Természetjog*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. 56–146., 300.; Leo Strauss: *Természetjog és történelem*. Budapest, Pallas Stúdió, 1999.

A kisközösséghez képest az egyén fontosabbá válik, a modernség axiómái *az egyéni emberi jogok és a szabad individuum* lesznek.⁴ A kollektív tudat individuális tudattá aprózódik szét, az okosság lép a bölcsesség helyére (Thomas S. Eliot). A „felvilágosodott” individuum elindul kétszáz éves útján új közösségi ethoszok keresésére, a tudomány kételyeitől fűtött kíváncsisággal és a gyarapodás ígézetével. A 21. századra a nyugati világ átlépett a posztmodern korba, amelyben száz év politikai eszményei és ideológiái buktak el, és totálissá vált az egocentrikus individuum szabadsága. A világháló társadalma virtuális, azaz *személytelen* – ez a posztmodern vízió.

Barangolásunkat kezdjük az alapoknál: *mit* értünk kereszténység alatt? A kereszténységet a társadalomtudományok gyakran értékek, szabályok és etikai normák gyűjtőfogalmaként használják. Ez a tanulmány azonban a kereszténységet vallásként vizsgálja, és kevésbé eszmetörténeti fogalomként. Történelmi szerepét a politikai intézmények, a filozófiák és az etika formálódásában leginkább *vallási* mivoltában tudjuk jól megragadni, máskülönben marad ideológia, filozófia, társadalmi misszió és karitás. A keresztény vallás Istent egy emberfeletti és természetfeletti értelemnek tartja, amely tudatosan megtervezte és megalkotta a világegyetemet, benne az embert.⁵ Az emberi életnek isteni eredete, értelme és célja van. Az Isten kapcsolatba lép az emberrel, a Messiás pedig az ősbűn tudatától (magától a szenvedéstől) való megváltást hozta el. Az örök igazságot hirdeti, mindezt szeretettel és az örök élet ígéretével. A keresztény vallás az „örök prófécia”.⁶ Az embernek olyan reményt adott, amely *a legerősebb* közösségépítő hitté vált a nyugati kultúrában.

Napjainkra a *tradicionális* életszemlélet sorsközösségbe fonódott a kereszténységgel, ezért röviden kitérünk a kereszténységet mint *hagyományt* tekintő megközelítésre.⁷ A kereszténységet tekintjük a kezdet, az eredet felől, azaz ne a vallást mint történeti és szociális (néprajzi) képződményt vizsgáljuk, hanem annak igazi mélységét. Hamvas poétikus értelmezésében az emberiség állapota a kereszténység előtt: „sors nélküli, célok nélküli ember, az ataraxia, a tao embere, a passzivitás, a várakozó semlegesség, ezen a fokon túl az ember saját erejéből nem juthat. Az embert már megteremtették, de az élő szót még nem lehelték bele. Eljön a pillanat, amikor az ember az élő szót megkapja, a minőségtelenség elnyeri minőségét. A semmi valamivé, a senki valakivé lesz. Megszületik a cél, a teljes és a kész ember.”⁸

Hamvas szerint a kereszténység mint hagyomány az ember archaikus időbeli, primordiális alapállásának *helyreállítását* jelenti. A normális, univerzális és abszolút emberi létezés felé akarja fordítani az embert, azaz kiszabadítani a romlott (korrupt) életből. A kereszténység *autonóm és közösségi embereszményt* alkot. Hamvas kereszténysége mint hagyomány rokon a héber, a görög, a kínai, az iráni és a hindu hagyó-

4 Rémi Brague: *Curing Mad Truths: Medieval Wisdom for the Modern Age*. Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2019.

5 Helmuth von Glasenapp: *Az öt világvallás*. Budapest, Akkord, 2012. 212–320.

6 Ravasz László: *Pál Athénban*. Budapest, MTA, 1928.

7 Hamvas Béla: *Scientia Sacra II*. Budapest, Medio, 2015.

8 Hamvas Béla: *Silentium. Titkos jegyzőkönyv. Unikornis*. Budapest, Vigilia, 1987. 88.

mánnyal. A vallás eltűnhet (ateizmus), a hagyomány azonban lerombolhatatlan, nem veszhet el az időben. Eszerint a kereszténység egylényegű a Jézus előtti hagyománnyal, és a jövőben sem tűnhet el. A hagyomány mindig a létezés teljességéről szól, az egész emberiségnek szól. Nem európai, nem nyugati, nem vallási, hanem egyetemes érvényességű. A hagyomány *deista*, Istene a mindenség alkotója, aki passzív az emberek sorsában. A hagyomány *a vallásban* válik teizmussá, azaz az ember ügyét alakító aktív Istenné.

A hagyomány az emberről szól, a vallás a (szeretet)kapcsolatról és a közösségről. Az elmúlt másfél évezredben a keresztény vallás bizonyult a leghatékonyabb közösségi összetartó és megtartó erőnek. Szabad egyénekből csak közösen elfogadott kööttségek és korlátok tudtak és tudnak közösséget szervezni. Tudott-e az elmúlt kétszáz évben keresztény vallás nélkül erős közösség épülni, azaz társadalmi rend szerveződni? Van-e még igény a valódi közösségekre? Mit mutat a jelen, és mit hozhat a jövő a keresztény vallás számára? A tanulmány fő kérdése, hogy az elmúlt kétszáz év szekularizált társadalomkísérlete után mi lehet a keresztény vallás szerepe a jövő közösségeiben. A továbbiakban meg kell vizsgálnunk a kereszténység gyökereit és fontosabb történeti mozzanatait ahhoz, hogy eljussunk felemelkedésének és meggyengülésének okaihoz. A történet fonalát a szabadság eszménye vezeti. A kereszténységet és benne az embert is csak a szabadság, a szabadságra ébredés gondolata felől érthetjük meg.

2. A keresztény vallás előtti ember

Nem tudjuk, hogy a természetben élő, vadászó és gyűjtögető emberelődnek milyen fogalma volt Istenről. A szimbólumok használata (barlangfestmények és a kis méretű szobrok egy része, valamint az ebből az időszakból származó temetkezések) az európai felső paleolitikum korában (Kr. e. 40–15 ezer év) már valamiféle hiedelmvilág meglétére utal. Talán a természet részének tekintette magát, sorsát a fákhhoz, az állatokhoz hasonlóan a természet szellemeinek rendelte alá. Életét a csillagok, a föld, a szél, az eső, a tűz és a halott társainak árnyai rendezték be. A szabadságot is a természet részeként, azaz természetesként élte meg. Valószínűleg külön szava vagy jelzése sem volt a szabadságra, mert az a természet rendeltetésével volt egyenlő. A hagyomány és az öregek meséi megtanították neki, milyen szellemek és hogyan teremtették a világot. Talán foglalkoztatta az a kérdés, hogy ő miért van a világon, és miért hal meg. A válaszokat azonban a természet alapos ismerete megadta neki: a természetnek rendje van, és ő ennek a rendnek a része. A természeti ember a létezés élményét kapta a természettől, amiben a halál csak egy más létformába való átmenet volt. Nem tudjuk, milyen szellemekben hitt a természetben élő elődünk, de vélhetően tudta, hogy a természet adja az élet forrását, és kegyetlenül el is veszi az életet. Az állatokat ősöknek és teremtő erőknél tekintette, „beszélt” velük, animista volt, azaz hitt a lélekvilágban. Az állatok lelkében is hitt. A túlélésért küzdött, de nem a természet ellen, hanem a természet részeként. A civilizált ember igyekezett primitív vallásként visszatekinteni a természettel szövetségben töltött évezredekre. Homo sapiens

elődeink 100 vagy talán 150 ezer éven át éltek így. Örökségük ott él génjeinkben, a természet szabadságának ősképe, archetípusa.⁹

A holocén kor kezdetén (12 ezer évvel ezelőtt) ennek a világnak vetett véget a *földművelő* ember, aki kilépett a természetes élet rendjéből. Közel 5–7 ezer év alatt a földművelés lett a közösségi élet alapja. A gabonatermesztés és az állattenyésztés jobb esélyeket adott a túlélésre, azonban ennek kemény ára volt. A természetes szabadság elvesztése, sokszor küzdelem a természettel szemben, távol tartani a vadakat a portától, esőért könyörögni a jó terméshez. A természet feletti uralomhoz *új istenekre* volt szüksége. De új istenek kellett az egyre nagyobb népsűrűségű közösségek *békéjének* fenntartásához is. A földműveléssel a népesedés elindult, a rokonsági alapú hagyományok egyre kevésbé működtek, új közösségi technikákra volt szükség. A komplexebb és nem rokoni hierarchiába szervezett közösségek, valamint a kemény földművelő munka *egyre kevesebb* szabadságot hagytak az embernek. Az elveszett „édenkert”, a Paradicsom ősképe felébresztette az ember büntudatát. Az „ősbűn”, amellyel megtagadta a természetes szabadságot és az anyatermészetet, a kultúrák része lett.¹⁰ A természetből kilépett földművelő embernek be kellett rendeznie saját világát, küzdenie a természettel és megbirkózni az új szabadság terhével. A sok jó mellett megjelent a rossz, ahogy a Tao mondja: „Mikor a jót megismerik, felbukkan a rossz is.”¹¹ A földművelő ember történetét napjainkig tartóan egységnek tekinthetjük (*antropocén*). Az ember tízezer év alatt a természet energiáit egyre nagyobb mértékben a saját javára fordította, benépesítette a földet, és egyre biztosabb anyagi jólétben élt. Egyre nagyobb közösségekben kellett megtalálnia az egyén és a közösség viszonyában a szabadság helyes mértékét. Ez azonban alig-alig sikerült, mivel a büntudattal élő embertől könnyű volt a biztonság ígéretével, kegyetlen istennel vagy erővel elvenni a szabadságot. A közösségek *elnyomó hatalmi rendszerekké* váltak.

A szabadság tüneménye azonban pillanatokra feltűnik az írott történelemben. Ezekben a pillanatokban az ember keresi az elveszett Paradicsom szabadságát, menekül a büntudat rabságából, és keresi a szabadság helyes mértékét. Az emberi szellem felszabadításának kísérletei az *emberi értelemben* találják meg a jóra irányuló szabadság nyitját. Évezredek alatt létrejönnek az *örök világtörvény vallásai*, amelyek keresik a (vissza)utat a természet rendjéhez és a természetes szabadsághoz. A hindu, a szikh,

9 Szimonidesz Lajos: *Primitív és kultúrvallások*. Budapest, Dante, 1931.; Charles Darwin: *Az ember származása*. Budapest, Gondolat, [1981] 1961.; Robin Dunbar: *The Human History*. London, Faber and Faber, 2005.; Yuval N. Harari: *Homo sapiens*. Budapest, Animus, 2015.

10 Mózes könyve erről a büntudatról is szólt: „átkozott legyen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban, [...] egyed a mezőnek fűvét, orcsád verítékével egyed a te kenyeredet” (1Móz 3,17–19). Jelképekben ott van a természetből való kilépés: a kígyó, a természet emberének évezredekken át szent teremtő állata gonosszá válik, és az ember eltapossa. A büntudatban az ember már tagadja a döntés szabadságát. Ádám mondja: „Az asszony, a kit mellém adtál vala, ő ada nékem arról a fáról, úgy evém. [...] Az asszony pedig monda: A kígyó ámitott el engem, úgy evém.” (1Móz 3,12–13). Az ősbűn a szabadság tagadásában fogan. E tagadásból mégis a szabadság gondolata ered, mivel az ember a Paradicsomból bekerül a jó és a rossz világába, ahol döntenie kell szabad akarattal.

11 Lao-ce: *Tao Te King*. Budapest, Tericum, 1994. 2.

a dzsainista és a buddhista vallások az emberi szabadság metafizikus útját jelölik ki. A kínai civilizáció univerzistái, a konfucizmus és a taoizmus filozófiája is a természet örök törvényeinek közepében látják a szabad embert.

A „nyugati ember” ébredése a hellén világgal kezdődött.¹² A görög géniuszok alapérzése az volt, hogy a dolgok mögött, mint azok lelke, a *világész (logosz)* rejlik, amely az egész kozmoszt élheti, ezzel kell harmóniában élni. Nagy Sándor birodalmától a Római Birodalomig százféle vallás keveredett egymással, az „ismeretlen istenek” is oltárt és tiszteletet kaptak. Hittek az istenekben, de a szabadságot és az igazságot *az emberi bölcsességben* keresték, és azt filozófiának nevezték. *Az ember* kerül a világ középpontjába: *gnóthi szeauton*, azaz ismerd meg önmagad! – mondta Szókratész. A nagy lépést az emberi szabadság ébredése felé Arisztotelész tette. Folytatta mesterei útját, azaz fogalmakat alkotott. A szabadság fogalma évszázadokkal később Arisztotelésznek köszönhetően született meg, ahogyan az emberi gondolkodás rendszere is: a logika. A helyes gondolkodás módszere, az arisztotelészi *Organon* olyan erejű gondolat, hogy (részben) ez alapozta meg évszázadokkal később a keresztény teológiát is.¹³ Szókratész filozófiát, Arisztotelész tudományos alapot adott a későbbi keresztény gondolkodásnak. Krisztus előtt a 6–4. században Hippokratész orvoslása, Püthagorasz Nap-centrikus kozmológiája, Empedoklész biológiája, Démokritosz, Anaximenész, Thalész, Hérakleitosz, Anaximandrosz és a többiek az emberi bölcsességet ébresztették fel. A filozófusok istene nem avatkozik az ember dolgába. Arisztotelész istene nem csinál semmit, nincs akarata, sem célja, de ő az ok és a végcél, a formák formája. Ez a *hol deista, hol panteisztikus* istenkép teljeseedik ki a sztoikusok és az epikureusok szemléletében: „nyugodt elmével nézni mindent”, azaz befogadni, azt, ami van. A buddhizmus „üressége” (szatori) és a hellén sztoikus, célok nélküli nyugalom, az ataraxia között alig van különbség. Az ember ébred, bölcs, és befogadja természet szellemét. A világtörvény vallásainak embere és a hellénizmus célok nélküli emberének állapota „a passzivitás, a várakozó semlegesség”. „Az embert már megteremtették, de az élő szót még nem lehették bele.”¹⁴

A zsidó nép közömbös maradt a görög hatásokra, „ez a nép úgy érzi, hogy egyedül a föld népei közül közvetlen szerződést kötött a Végtelen Istennel, a Névtelennel.”¹⁵ A zsidó vallás minden korábbi és korabeli vallástól különbözve személyes kapcsolatot teremtett az Isten és az ember között: Isten kinyilatkoztatásokat tesz az embernek, parancsokat és tervet ad. Az Isten Messiást, megváltást ígér az embernek. Az ősbűn, a Paradicsom elvesztésének büntudata a zsidó népnek is ősléménye. A megváltás, azaz a világ vége közeleget. Ekkor érkezik Jézus a világtörténelem színpadára.¹⁶

12 Az elemzés támaszkodik az alábbiakra Will Durant: *A gondolat hősei*. Budapest, Gönczöl, 1990.

13 Arisztotelész: *Organon*. Budapest. Akadémiai, 1976.

14 Hamvas i. m. (8. l.).

15 Márai Sándor: *Harminc ezüstpénz*. München, Újváry „Griff”, 1983. 9.

16 Az érkezés pillanata Márai Sándor látomásában: „Árkádiai táj, ugyanakkor nyugtalan föld Galilea. Ahogy minden föld nyugtalan abban az időben, ahol zsidók élnek. [...] [M]indenki azt várta, hogy itt a világ vége. Ez természetes volt számukra, mindennapos közhely. [...] [A] nép, ez a száműzetésből szolgásgba kergetett, atyái földjén is megtűrtségben tengődő zsidó nép ebben az időben

Jézus valószínűleg nem tanulmányozta a görög filozófiát, sem a világtörvények vallásait, de a Mediterráneumot már bejárta a hellén és a keleti bölcsesség levegője. Jézus ezt tanulás nélkül is tudta. A kereszténység kis szektából az egyetlen világvallás lett, amely egy embert tekint Isten fiának. Jézus követte a zsidó tanításokat, de végül gondolatai az ember felszabadítása felé vezették. Előtte évezredek át a vallások és a filozófiák az ember felszabadításának kísérletei voltak, az elveszett szabadságot és a bűntudat rabságából való menekülést keresték. Az ember és a közösség közötti *szabadság*, az emberi alapállás (Hamvas) meghatározása *Jézus* tanításaival kap mértéket. Jézussal jött el a pillanat, amikor „az ember az élő szót megkapja, a semmi valamivé, a senki valakivé lesz. Megszületik a cél. A teljes és a kész ember.”¹⁷

3. A keresztény ember születése

Talány, hogyan válhatott egy kis júdeai szekta alig három évszázad alatt a római világbirodalom vallásává, majd másfélszer év alatt az egész világot meghódító világvallássá. A válasz talán abban van, hogy Jézus tanítása megalkotta a nyugati emberben szunnyadó „ideális” vallás képét, felébresztette a benne várakozó ősi istenképet. Az élet isteni eredetének, értelmének, céljának örök igazságként hirdetésével a leg-erősebb közösségépítő hitet adta, misztériumot és feladatot: várni kell a világvégét, amely megváltást és örök életet ad. Szabadító gondolatot adott az embernek.

Az Ószövetségben ez a szabadság nem értelmezhető Isten nélkül. A *nefes* kifejezés több értelemben van jelen, szabad kívánságot, vágyódást is jelent, de azonos a lélekkel is.¹⁸ Az ember a lélekkel kapta a szabadságot, az lényének elválaszthatatlan része. Habakuk az emberi szabadságnak irányt is ad: „Az igaz élni fog hűségéért.”¹⁹ Az Istent szolgáló jó életre kell a szabadságot használni. Jézus tudta, hogy a szabadságtól a bűn és a bűntudat fosztja meg az embert. Az ösbűn, ami bűnben tartja az embert, és minderre bűnkomplexust építettek az elnyomó hatalmi rendszerek. „Mindenki szolgál, aki bűnt követ el” (Jn 8,34). Az embernek ki kell szabadulnia a bűntudat rabságából, és fel kell vennie a szabadság felelősségét. Jézus tanítása szerint a bűntől és a bűntudattól való megváltás nélkül nincs szabadság. „Ha tehát a Fiú szabaddá tesz benneteket, akkor valóban szabadok lesztek” (Jn 8,36). Ha nincs szabadság, akkor az ember nem tud választani. A jézusi utat az embernek kell választania, szabadon és hittel. Jézus felébreszti az emberben a cél és az értelem keresését. Célt ad az embernek: a szeretet útját. „Én vagyok az Út, az Igazság és az Élet” (Jn 14, 6).

már nem is várhatott mást, csak a megváltást, aminek természetes feltétele, hogy itt a világ vége. [...] [Jézus] tudja, hogy szava az időben szól, tudja, hogy szava egy napon több lesz, mint előtte a próféták szava. Ezt tudja az egyszerű zsidó, aki harminc éves koráig senki más, csak az ács fia, Galileában.” Uo.

17 Hamvas (8. l.) 88.

18 Tarjányi Zoltán (szerk.): *Erkölcst-eológiai tanulmányok: A szabadság*. Budapest, Jel, 2008. 14.

19 Uo. 18.

A szeretet útja az igazsághoz vezet. A keresztény szabadság és az igazság egymást feltételező fogalmak.²⁰ „Mi az igazság?” – az ember persze azóta is ismételteti Pilátus kérdését, hogy aztán menthetetlenül ütközzön bele az emberi tudás szűkös korlátaiba. A jézusi élet nem ütközik a tudás falaiba, hanem az isteni szellemben végződik. Ezt az utat azonban választani kell. Ez az ember szabadsága, a szabadság felelőssége. Szent Ágoston azt írja, hogy „aki megteremtett téged nélküled, nem tesz megigazulttá téged nélküled; megteremtette azt, aki erről nem tudott, de nem teszi megigazulttá azt, aki nem akarja.”²¹ Lehet nemet mondani! Jézus apostolai szabad döntésük alapján, olykor tépelődve, de végül maguk választották a tanítványi utat. Jézus a szűk és a tágas kapun való belépés hasonlatával érzékeltette az egyéni szabadság felelősségét (Mt 7,13–14). Szabadságot adott a jóra, de a rosszra is. Miért kaptuk Istentől a szabadságot a rosszra? Ágoston válasza: mert e nélkül a jóra való szabadság sem létezhetne.²² A szabadság értelme tartózkodni a rossztól. A rosszra való képességet is Istentől kaptuk. Gyakran látjuk a jót, mégis a rosszat választjuk.

Jézus kétezer évvel ezelőtt Galileában egy szétesőben lévő nemzet profétájaként olyan tanítást küldött saját nemzetének, amely a történelmi időben minden nemzeti közösség számára biztos eszközt adott a közösségszervezéshez. A római császár kultusza, az örök isteni szuverenitás, minden erő és hatalom kútfője szintén erős közösséget adott a birodalomban. Azonban Jézus felhozta a felszínre a legmélyebb, legelnyomottabb emberi kérdést: az emberi élet *értelmét és célját*. Választ adott, amely az emberi lényegét kiemeli az időből, és időtlenül érvényes bárhol és bármilyen népek és emberek viszonyában. A hellén világban és a Római Birodalomban több mint fél évezred dekadenciája és kaotikus sokfélesége közepette az emberben ott feszült a vágy arra a bizonyosságra, a kinyilatkoztatásra és a megváltásra, amit a jézusi tanítás adott. Felszabadította az embert, és a közösségépítés új és friss erejét és eszközét adta meg számára. Ezért tudott egy vezna zsidó ember, Pál, zűrzavaros kikötőkben és piacokon ezreket megtéríteni.

Az evangéliumi tanítás adta a történelem egyik legerősebb üzenetét arra, hogy az egyén és a közösség viszonyában egyensúlyt kell tartani a szabadságban. „A mit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal” (Mt 7,12). A Bibliából azt olvashatjuk ki, hogy a közösség és az egyén is fontos. Mindez a mából szemlélve magától értetődőnek tűnik, de sem egyik, sem másik nem volt az a kereszténység első évszázadaiban. Az egyént a közösség különböző osztályok, kasztok szerint besorolta valaminek, ami fontosabb volt, mint az egyén maga. A közösséget az uralkodó elitek hajtották uralmuk alá. Sem az egyén, sem a közösség, sem együtt, sem külön nem kaptak felelősséget a szabadságért és jogot a szabadságra. A tanítás ereje azonban másfélezer éves emelkedést követően gyengülni kezdett.

20 II. János Pál pápa: *Az igazság ragyogása*. Budapest, Szent István Társulat, 1994. 50–60.

21 Szent Ágoston: *Vallomások*. Budapest, Szent István Társulat, 2015.

22 Tarjányi i. m. (18. lj.) 55.

4. A kereszténység gyengülése, a deizmus reneszánsza

A hellén világ természeti istenképe (deizmusa) és emberképe volt-e a nyugati kultúra tézise, amelyre antitezisként érkezett a kereszténység? Vagy fordítva, a kereszténység vált tézissé, majd a középkori reneszánsz és tudomány érkezett antitezisként? Inkább egymásba fonódó korszellemekeket és korszenvédelyeket látunk, mint fő vagy mellékáramokat. De mindenekelőtt a korszellemekeket alakító génuszokat kell látnunk. A történelemben a korszellemeke változását génuszok gondolatrendszere formálta. Nem a korszellemeke alkotta a génuszt, hanem fordítva. A korszenvédelyt a tömeg produkáta (Hamvas). A természeti és az „örök világtörvény” vallásaiban (sintoizmus, hinduizmus, szikhizmus, buddhizmus, kínai univerzalizmus), valamint a filozófiákban az ember a természetes szabadsághoz való értelmes, azaz értelem és belátás útján történő *visszatérés* útját kereste.

A deizmus már a kereszténység terjedésének első évszázadaiban is hatalmas erő volt: Isten, aki nem keresztény. A deizmus lényege, hogy hisz egy isteni felsőbbségben, amely a világot természeti törvényeivel együtt megalkotta. Isten jelen van, de nem uralja, és nem befolyásolja a világ „fejlődését”, sőt az ember ügyeibe sem avatkozik bele. Az isteni transzcendens a természet maga, kinyilatkozása maga a természet. A létezés örök formáiban megfigyelhető, értelemmel és szívvel felfogható. A hellénizmus és Arisztotelész passzív istene és a sztoikusok deizmusa ott szunnyadt az emberi tudatban, hogy *a reneszánsz művészet* egy pillanatban felébressze. A keresztény hit ugyan az örök igazság válaszait kínálta, de a hit mellett az elveszett Paradicsom, azaz a természet vonzása, a tudás, a megismerés igénye, a kíváncsiság is ott munkált az emberben. Megszülettek a kor tudós génuszai.

A sort Roger Bacon (13. sz.) nyitotta, aki a ferences rendieket tanította természettudományra. Az *Opus Majus*ban ostromozta a hamis tekintélybe vetett vakhitet, a szokást, az előítéleteket és a tudatlanságot.²³ A teológia mellé egyenrangúan a tudományt helyezte, mindenekfelett a matematikát és az optikát. A tudás és a tanulás sodró áradatát a nyomtatás felfedezése indította el a 15. század második felében. A kollektív tanulás másik hajtóerejét az új világok, élen az amerikai földrész felfedezésének mámore adta. A deizmus és a reneszánsz itt kezdett kihajtani, majd virágba borult Leonardo da Vinci kísérleteivel, Nikolauz Kopernikusz (16. sz.), Galileo Galilei és Johannes Kepler (17. sz.) asztrofizikai felfedezéseivel, William Harvey, Andreas Vesalius és Paracelsus biológiai (orvoslás) és kémiai – Hippokratész és Galénosz évezredek dogmáit felülírva – új tanaival. Hatásukra terjedtek a tudományos ismeretek az univerzumról, a hellénizmus művészetét visszaidéző alkotóerő, a görög filozófia romantikus visszaidézése, középpontban a humánnummal. Istenhívők voltak, ahogyan mindenki abban az időben. A deizmus Istene létezik, *de nem él*, és egyre jobban eltávolodik a kereszténység istenképétől. Mindez együtt haladt a keresztény egyházi tekintély elutasításával, sokszor az egyházi rendekből kiindulva.²⁴

23 Roger Bacon: *Opus Majus*. Freiburg, Herder, 2008.

24 A klérus elnyomó és hivalkodó hatalmi rendszerré vált. Franco Zeffirelli filmklasszikusában

A mérföldkövet Francis Bacon és Isaac Newton jelentették.²⁵ Bacon vallásos volt, de istenhite a deizmusra hajlott.²⁶ A tudás forradalmától elsősorban filozófiát várt, és csak másodsorban tudományt. A filozófiai tudásban nemcsak hatalmat („a tudás hatalom”), hanem az emberi szabadság új alapját látta. Szemben Aquinói Szt. Tamás tanaival, az értelmet és az akaratot is egynek tekintette. Bacon szerint az emberi értelmet meg kell szabadítani az évezredek ködképek rabságából (idólumok), azaz a természet törvényeit kell keresni, és azoknak kell engedelmessé válni. „A természetnek csak úgy lehet parancsolni, ha engedelmessé válnak neki”, azaz figyelni, tapasztalni és bizonyítani kell. Arisztotelész *Organonja* után kétezer évvel megalkotta az *Új Organont* (1620), a tudomány második „bibliáját”. Ennek posztfundamentumai csak hat évtizeddel később születtek meg: Newton kiadta a *Principia*²⁷ című művét és Baruch Spinoza kiadta az *Etikát* (1677). Az elveszett Paradicsom szelleme, az anyatermészet megelevenedik, a természet törvénye és Isten akaratát *eggyé válik*. Spinoza szerint Isten a létezés rendje, az ember csak egy forma a „dolgok örökkévaló viszonylatában” (*sub specie aeternitatis*), a szubsztanciák világában. „Minden Istenben van, minden Istenben él és mozog.”²⁸

A tudomány a természet rendjét kutatja, ebben a rendben pedig az ember szabadsága *illúzióvá* kezd válni. Ahogyan Spinoza kifejezte: az ember annyira szabad, mint ahogyan egy eldobott kő gondolja, hogy irányítja saját pályáját.²⁹ Spinoza Istene sem ad jó vagy rossz irányt az emberi cselekvésnek. Az embernek így egy törekvése lehet: „a megértésre való igyekezet”. Ez az erénynek első és egyetlen alapja, ami szabadságot ad: a „belátás cselekvését”. Felismerni és megszabadulni az ösztönök individualizmusától, egyben felismerni létezésünkben az örökkévalóság formáit.³⁰ Spinoza a *tudományos determinizmus*, azaz az akarat meghatározottságának alapjait tette le. Ez lesz a *modernitás axiómája*, egyben a modern lélektan számára a determinizmus „tudatosításával” való felszabadítás alapvetése.³¹

(*Napfivér, Holdnővér*, 1972) Szent Ferenc (Francesco) és hívei elmennek a pápához, aki azt mondja: „Valamikor régen én is úgy gondolkodtam, mint ti, de idővel tovaszállt a lelkesedésem, mert az egyház kormányzásának felelőssége lépett a helyébe. [...] [E]lárastt minket a hatalom és a gazdagság, ti a szegénységetekkel szegyenbe hoztok minket. [...] Francesco, menj urunk Jézus Krisztus nevében, hirdesd mindenhol az igazságot.”

25 Az elemzés támaszkodik a következőre: Durant i. m. (12. l.)

26 „[I]nkább elhiszem a Legendák könyvének minden regéjét, a Talmudot és a Koránt, mint azt, hogy világmindenség gépezete értelem nélkül való. Kevéske filozófia hajlamossá teszi az ember elméjét az istentagadásra, az elmélyült filozófia azonban visszavezérli az emberi észet a valláshoz.” Francis Bacon: *Esszék*. Budapest, Európa, 1987. 72.

27 Isaac Newton: *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*. London, Joseph Streater, 1687.

28 Spinoza levelei, Franklin-Társulat, Budapest, 1926. 21. levél.

29 „A külső okok sokféleképpen hánynak-vetnek bennünket, s mint az ellenkező szelektől hajszott hullámok, ingadozunk, és nem vagyunk tudatában a végcélnak és végzetünknek.” Spinozát idézi Durant i. m. (12. l.) 191.

30 Uo. 182–189.

31 A determináltság felismerése mint a tudatra ébredés útja; két alapmű, Arthur Koestler: *Szellem a gépben*. Budapest, Európa, 2000.; Erich Fromm – Daisetz T. Suzuki: *Zen-buddhizmus és pszichanalízis*. Budapest, Helikon, 1989.

A korszakhatáron (18. század) érkezett Európa „legsabadabb embere”, az örök száműzött Voltaire. Elődeinél sokkal nagyobb hatással hirdette az emberi szellem felszabadítását. „Romboljátok le az ostoba szavakat, a nyomorúságos álokoskodásokat, a hazug történelmet, a megszámlálhatatlan képtelenséget, ne tűrjétek, hogy az eszes embereket leigázzák az esztelenek!” A babona és a tudatlanság bosszantotta: „minden század betegsége az ezekből kevert fanatizmus volt.” Eszményítette a szabadságot: „szabadnak lenni annyi, mint csak a törvénynek lenni alárendelve”, avagy „milyen jogon kényszeríthet egy szabadnak teremtett lény másvalakit, hogy úgy gondolkozzék, mint ő?” Az egyházi zsarnokság és képmutatás ellen küzdött, de Istent a világmagyarázat hasznos elvének tekintette úgy, mint a fizika törvényeit. „Ha nagy önhittség is azt hinni, hogy kitalálhatjuk: micsoda Ő, és miért teremtett minden létezőt, az én szememben még nagyobb önhittség tagadni azt, hogy létezik.” A vallást is szükségesnek tartotta,³² az isteni bizonyosság helyébe mégis a kételkedés és az értelem keresésének alapállását léptette. „A kétely nem valami kellemes állapot, de a bizonyosság nevetséges” – vallotta.

A vallásháborúból, az egyházi önkényből és a teológiából kitörni vágyó vallásos világ az értelemre (racionalizmus) és a természeti törvényekre (panteizmus) építhető vallást keresett. Jean Bodin és Bacon deizmusa a kereszténység előtti természetvallás reneszánsza volt. Isten léte, az erkölcsi felelősség, a szabadság, a lélek mint örök törvény megmaradnak, de Isten nem teremt személyes kapcsolatot az emberrel, noha a létezés minden elemében benne van. A deizmusban *Isten alkot, de nem cselekszik*, a teológia helyébe a sztoikus filozófia lép, amit Voltaire, Denis Diderot, Jean-Jacques Rousseau, August Comte, Kant, Gotthold E. Lessing vagy Benjamin Franklin gondolataiban látunk újjászületni. A deizmus azonban csak a teológiát és a skolasztikus dogmákat vetette el, viszont tisztelte Jézus erkölcsi tanításait. A szabadságról szóló Jézus-tanítások az ember és a közösség közötti szabadság helyes mértékéről, a szeretet útjáról és az isteni értelemről legalább a templomokban megmaradhatnak.

Az emberi ész mindenhatósága, a kételkedés gyönyöre és a tudomány hatalma a 18. század utolsó génuszával teljesedett ki. Egy apró porosz, szürke és unalmas königsbergi professzor, akit csaknem mindenki félreértett, ezért róla nevezték el a kutyájukat Immanuel Kantnak. A 19. és a 20. század bölcselése és tudománya Kant gondolataira épült. A keleti filozófia nála ér össze a nyugati gondolkodással.³³

32 „Ha egy kis falura való ember van együtt, az csak úgy lehet jó, ha van vallása.” Deista volt, ahogy írja, „olyan ember, aki szilárdul meg van győződve egy jó és hatalmas legfőbb lény létezéséről, aki mindennek alkotója” – Voltaire-t idézi Durant i. m. (12. l.).

33 A szabadság abszolútumát Kant teljesítette ki. Azt mondta, hogy amit eddig az ember és hatalmas filozófusai és tudósai gondoltak és valóságnak hittek, az csupán az érzékelés látszata volt. A magasztalt emberi értelem csalékony, amit bizonyítottan gondolt, az pusztá feltevés. Értelmünk az érzéki felfogóképesség határain belül mozog. Igaz ez a szabadságra, Istenre, a jóra és a rosszra egyaránt. E kételkedés igaz a tudományra is mindaddig, amíg el nem jutunk a „tisztá” észhez. Az abszolút igazságot éržekeink útján nem ismerjük meg, csak az érzéki tapasztalástól mentesen. Fel kell tárunk a benső énkben immanensen élő, velünk született, *a priori* erkölcsi elveket, amelyek olyan kategorikus törvények, imperatívuszok, mint a matematika. A „tisztá” ész egyben gyakorlati észjárás is. A szabadság kategorikus imperatívusz, amelyet elméleti ésszel nem bizonyíthatunk

Filozófiája szerint Istent nem lehet az ész segítségével *bizonyítani*, Isten a bennünk élő (*a priori*) törvény. Jézus tanításai is megerősítést kaptak Kant tételeiben. A jézusi szabadságészme az emberben élő erkölcsi törvényről szól, és Kant is ezt a közösséget eszményítette. A teológia dogmái és az ezekre épülő eszmények ugyan Kantnál is összeomlottak, de a személyes hit és vallás felmagasztosult. Heinrich Heine szerint „Kant megölte Istent”. Valójában Kant megmentette Istent, az igazi vallást és Jézus tanításait, azonban nem az Egyháznak, hanem a filozófiának.

Az ateistának tartott Voltaire és Kant az embert újra felszabadították, és a jézusi tanításokat belső parancsként profanizálták. A korszak „új kereszténysége” a deizmus volt, amely megalapozta a tudománynak és az egyéni választás eszményének (liberális paradigma) a további kiteljesedését. A 18. század végén megszülető *emberi jogok* alapját a filozófusok deizmusa és panteizmusa jelentette. Ez a vallásfilozófia alapozta meg az európai forradalmakat, az alapjogi deklarációkat és az első alkotmányokat, azaz a *felvilágosodást*. A szabadság formálódó morálfilozófiájának alkotóelemei az emberi szellem, a természet törvényei és az igazság keresése lettek. A keresztény vallás társadalmi hatása gyengült, az *emberi méltóság és tökéletesség kultusza* megállíthatatlan volt.

5. A keresztény szabadság tüneménye

A jézusi tanítások szabadságtana bűvópatak, amelyet csak pillanatokra látunk felbukkanni a történelemben. Az ember ezekben a tanításokban találta meg az elveszett paradicsomi szabadságot, menekült a bűntudat rabságából, és kereste a szabadság helyes mértékét az egyén és a közösség viszonyában. Az emberi jogok 18–19. századi deklarációiban is ez a törekvés jelent meg. A szabadságkeresés tragikumát Fjodor Dosztojevszkij Nagy Inkvizítor-jelenetében (*A Karamazov testvérek*) kapott mementőt, amely örök jelképe annak, hogy a szabadság hirdetőjét az ember mindig keresztre feszíti.³⁴ Az ősbűn a Paradicsom elhagyásától a Megváltó megfeszítésén át a vértanúk,

be, de a válságos pillanatban érezzük a szabadság bennünk élő föltétlen parancsát. L. Immanuel Kant: *A tisztá ész kritikája*. Budapest, Atlantisz, 2018.; Immanuel Kant: *A gyakorlati ész kritikája*. Budapest, Osiris, 2004.

34 Dosztojevszkij regényében a 16. századi Sevillába érkezik Jézus Krisztus, akit a Nagy Inkvizítor eretnekként börtönbe vet. A Megváltó bilincsbe verve, némán hallgatja a mindenkori földi hatalmat megtestesítő alak, a Nagy Inkvizítor monológiáját. „Ki akarsz menni a világba, de üres kézzel mégy, a szabadságnak valamiféle ígéretével, amelyet azok együgyűségükben és velük született garázdaságukban fel se tudnak fogni, amelytől félnek és irtóznak – mert az ember és az emberi társadalom számára soha semmi se volt elviselhetetlenebb, mint a szabadság! [...] Nincs állandóbb és győtrőbb gondja az embernek, mint az, hogy – ha szabad maradt – minél előbb keressen valakit, aki előtt meghajolhat. De az ember olyasvalami előtt igyekszik meghajolni, ami már vitathatatlan, annyira vitathatatlan, hogy mindenki egyszerre, egyetemesen hajlandó meghajolni előtte. Mert e szánalmas teremtményeknek nem csupán az a gondjuk, hogy találjanak valamit, ami előtt meghajolhasson az egyik vagy a másik, hanem az, hogy olyat találjanak, amiben mindnyájan hisznek, és ami előtt feltétlenül valamennyien meghajolnak. Éppen a meghajlás közösségének ez a szükséglete okozza a legnagyobb gyötrelmet időtlen idők óta mind az egyes embernek, mind az egész emberiségnek.” Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*. Budapest, Európa, 1977. 332–333.

tudósok máglyáin keresztül mindig megismétlődik. Mi ennek a magyarázata? Nem engedjük, hogy az igazságra és a jóra való szabadság hirdetője „megfosszon” minket a rosszra való szabadságunktól? A bűnökre és a tudatlanságra való szabadságunkhoz ragaszkodunk? Ragaszkodunk ahhoz, hogy szabadok maradjunk a szabadságunkról való lemondásra, és azt a nagy inkvizítoroknak adhassuk, akik biztonságot ígérnek? Szeretünk kis függőségeink rabságában élni, bezárkózni egónk bugyraiba, tudatlanságban és felszínességben élni, „pörögni”, azaz jól érezzük magunkat a rácsokon innen?

A szabadság bűvópatakján a jézusi tanítások tiszta üzenete még a vallás száműzetésének 19. századában is felcsillant. Jézus is akkor beszélt, amikor az „emberi tájon” valaminek vége lett, és valami új kezdődött (Márai Sándor). Új világok épültek, megszületett az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya (1787) és az Emberi és polgári jogok nyilatkozata (1789). A szuverén *nemzeti közösség és a szuverén ember közötti eszményi szabadságmérték* kinyilatkoztatásai születtek meg. A *szabadságeszmény és egy új közösségeszmény* találkozott a humanizmusban. A humanizmus tradícióját gyakran kapcsolják össze a keresztény vallással.³⁵ Eszerint a humanizmus és az emberi jogok a kereszténység azon gondolatára épülnek, amely az emberi léleknek elidegeníthetetlen méltóságot adott. Ebből ered az ember egyenlő méltósága és szabadsága, egyenlőségének világi tana. A kereszténységen belül a reformáció indította el a humanista fordulatot az egyházi és a hatalmi intézmények tekintélyének kritikájával.

A reneszánsz és a tudomány által felébresztett individualizmus a reformációban kapott döntő lendületet: a személyes hitbéli meggyőződés méltóságot adott az egyéneknek: ellenállhatott a zsarnoksággal szemben.³⁶ Véleményem szerint a kereszténység nem humanistább, mint a Szókratésztől Kantig tartó filozófiatörténet, a reneszánsz művészete, Francis Bacon tudományfilozófiája vagy Voltaire élete. A 18–19. század szabadságeszménye a korábbi háromszáz év *deista, panteista és racionalista filozófiájára* ugyanúgy építkezik, ahogy a *kereszténységre*. A keresztény egyházi tekintéllyel való szembefordulás miatt az új szabadságeszmény *szekulárisnak*, azaz vallástalan alapon születik. A korszakváltás azt jelenti, hogy az európai kultúra az isteni korszak és a heroikus lázadás korszaka után az *emberközpontúság* korszakába érkezett (Arnold Toynbee).³⁷ A modernitás új fundamentumán, az emberi jogokon a hosszú 19. század a *liberalizmus nagy paradigmáját és a természetjog eszmeiségét*, a rövid 20. század a *közjogi és nemzetközi jogi pozitívizmust* építette fel. Az új eszmények *bálvánnyá* merednek, és önsorsrontó végzetük felé haladnak.³⁸ A tudomány szkep-

35 Oscar Halecki: *Európa millenniuma*. Budapest, Századvég, 1993.

36 Bibó István elemzi, hogy miért nem sikerült volna Ágoston és Tamás teológiája nélkül a politikai hatalomgyakorlás morális korlátok közé szorítása. A keresztény eszmény adott mintát, a zsarnokkal szemben ítéletet lehet mondani, ez inspirálja a csoportos szabadságok (*libertas*) mint privilégiumok és jogok mozgalmát, ebből fejlődnek ki az individuális jogok. Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása*. Budapest, Argumentum, 2011. 311–313.

37 Gyurgyák János: *Európa alkonya?* Budapest, Osiris, 2018. 94–102. hivatkozása nyomán Arnold Toynbee: *A Study of History*. Oxford, Oxford University Press, 1934–1961.

38 Varga Zs. András: *Eszményből bálvány?* Budapest, Századvég, 2015.

szise eközben finoman kineveti a keresztény vallás örök igazságait. Az ipar és a pénz forradalma új közösségszervező idoloikat keresnek, amelyek idővel végzetes és pusztító korszakedéllé válnak. A keresztény vallás hanyatlik. A keresztény szabadság búvópatakja az új felépítmények alatt eltűnik.

A kereszténység európai korpuszát a reformációtól kezdte széttördelni a *nemzeti nyelv és kultúra* formálódása, új eszményként a „nemzeti szabadság” érzülete. Vándorlás indul Európában az iparosodás hatásaként (*Gemeinschaftból Gesellschaft* lesz). A kisközösségekből kivált vándorló munkásnak közös identitást és nyelvet kell találnia a városokban, és ez a nemzeti kultúra hajtóereje lesz.³⁹ Miközben a nemzeti erők és forradalmak mentén töredezik Európa, a kereszténység még az *egyetemesség gondolatát* örökíti a jogrendszerekbe („minden ember egyenlő”). A *nemzeti identitás-ban* szunnyadó kirekesztő ösztön azonban már születésekor aláásta az *emberi jogok egyetemességének eszméjét*. Az emberi jogok fejlődése a 20. század végére elszakadt a keresztény közösségszervezőtől. A kereszténység társadalomszervező és értékörző potenciálja is tovább gyengült. A 19–20. század a szekularizáció nagy társadalmi és politikai kísérleteinek korszaka volt.

6. A szekularizáció kísérlete

A keresztény vallás a 19. századtól Európa és Észak Amerika, később Dél-Amerika nagy részén – különböző fokozatokban – mint *közösségalkotó erő* meggyengült, a vallás magánüggévé vált. Az új eszmény az észszerű és morális törvények, az ezekre épülő emberi szabadságjogok, élükön a szólásszabadsággal,⁴⁰ a közösségépítés új ethoszai. A keresztény Isten és vallás nélkül másfélezer éven át senki sem tudott erős közösséget (*societas perfecta*) építeni Európában. Az egyén a közös hitrendszerből kilépve agnosztikussá és kételkedővé vált, sztoikus lett, végül szabadságát a biztonságért cserébe Dosztojevszkij Nagy Inkvizitorának ajánlja. Találhat-e az emberi közösség életének céljára és értelmére a kereszténységnél jobb válaszokat? A tudomány kételyeket ajánlott. Ezzel indult a szekularizáció kísérlete a 19. században.

Míg a közösség új közös eszményeket keresett, a politika új legitimáló eszméket kínált. A keresztény misztériumot a pénz, a gazdagság és a politikai ideológiák varázslatai próbálták kiszorítani a közösség és az egyén életéből is. A szekularizált morál alapja a *filozófia és az emberi jogok* lettek. Az új közösségépítő és legitimáló intézmények az alkotmány, a társadalmi szerződés, a népszuverenitás, a népakarat, az egyén választása és az erre épülő politikai jogok lettek. Az egyén szabad döntése teremtett politikai hatalmat (liberalizmus), életformát (individualizmus) és gazdaságot (kapitalizmus). Az *egyén szabadságára épülő ideológiai hármast* lép a *Szentháromság* helyébe. A dogmatikus világnézetek karneváljának (Hamvas) és *Varázshegyének* (Thomas Mann) bűvkörébe kerülnek Európa népei. A korábbi évszázadokban a tartós kötelék, a közös kultúra és a harmónia keresése a kereszténység felé terelte a közösségeket.

39 Francis Fukuyama: *Identity*. New York, Picador, Farrar, Straus and Giroux, 2018. 59–74.

40 Koltay András: *Tíz tanulmány a szólásszabadságról*. Wolters Kluwer, Budapest, 2018. 9–14.

Ezzel szemben az új ideológiák az individuum szabadságának politikai és gazdasági kiteljesítését keresik. A tudomány és annak nyomán a filozófiák a *nyugati kultúra* „*fausti*” *lelkületét* ébresztik fel: az örökké kereső, kételkedő, a hatalmat akaró, célratörő, intoleráns és hedonista szellemet.⁴¹

A kapitalizmus és a tudomány szövetsége egyaránt az *anyagban* keresi a fejlődés titkát, az anyagi jelenségekből magyarázza az emberi életet. A *materializmus* üldözi a vallás transzcendens és spirituális válaszait. A morális normák eredetét az emberben, *a priori* imperatívuszokban keresik (Kant). A meg hasonlítás folyamata kezdődik el: a filozófia és a jog *humanizál*, életértelmet keres, eközben a tudomány *dehumanizál*, azaz *naturalizál*. Hódít a determinizmus, a szabad akaratot megkérdőjelező természettudomány. A biológia naturalizmusa (biokémia) és a pszichológia, majd a pszichoanalízis mechanizálja (racionalizálja), azaz demisztifikálja az embert és az életet.⁴² A 19. század végére elindult hódító útjára Darwin *evolúcióelmélete* is (1859).⁴³ Eszerint az emberi életnek nincs célja és értelme. A természetes kiválasztódás, alkalmazkodó mutációk termékei vagyunk, családfánkon furcsa élőlények vannak, az eukarióták, sőt a prokarióták rokonai vagyunk. Nincs teremtés, és nem vagyunk a teremtés koronái. A túlélésért és a szaporodásért – olykor mikroorganizmusokkal, vírusokkal is – küzdő élőlények csoportjai volnánk.

Az antropológia tudománya lesz a felépítmény. Az ember „meztelen” ösztönlénnyé kezd válni, Sigmund Freud szerint a szexualitás, Friedrich Nietzsche szerint a hatalom akarása motiválja. A világ az egyén akarata (Arthur Schopenhauer), azaz végső soron Semmi.⁴⁴ A romantikába hajló *pesszimizmus* (*spleen*) és a *nihilizmus* kezdi eluralni a nyugati világ gondolkodását. A tudomány tovább építi a newtoni rendszert, mindent a matematika és a négy erő (gravitáció, elektromágnesesség, erős és gyenge kötés) törvénye magyaráz meg. A *mindenség* elméletéből azonban egyre inkább hiányzik valaki: Isten.

A kereszténység évszázados állványzata recseg-ropog, de még mindig áll. A filozófia gondolatai továbbra is Isten körül forognak: deizmus, panteizmus, agnoszticizmus, relativizmus és ateizmus áramlásai ütköznek és oltják ki egymást. Új ideológiai erők ébrednek: az ateista szocializmus, a marxizmus és a kommunizmus. Új hatalmi elitiek új társadalomeszményei hódítanak: nemzetiszocializmus, fasizmus és a szovjet kollektívizmus. A tudomány az ember körüli kételyeket új teóriákkal fokozza. A kvantumfizika szerint az atomok világában nem működnek világunk fizikai törvényei, azaz

41 A Nyugat fausti lelkülete, a fausti ember, az összimbólum az alapgondolata Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* című művének (Budapest, Noran Libro, 2011).

42 A keresztény gondolat szerint „a természetből nem lehet megérteni a szellemet, de a szellemből meg lehet érteni a természetet. [...] [A]z embernek mint természeti lénynek önfenntartó tendenciája nem esik egybe az embernek mint szellemi lénynek fejlődési vonalával. [...] [T]ermészete ellenszegül a magasabbrendűség vele szemben álló követelményeinek.” Ravasz László: *Kicsoda az ember?* Budapest, B. R. K. I. E., 1918. 39–44.

43 Charles Darwin: *A fajok eredete*. Budapest, Typotex, [1859] 2015.

44 Arthur Schopenhauer: *A világ mint akarat és képzet*. Budapest, Európa, [1818] 1991. 537. A mű utolsó mondata: „[A]zoknak, akikben az akarat megtette már fordulatát, és tagadja önmagát, ez a számunkra oly valós világ a maga összes napjával és tejútjával – semmi.” Uo.

nincs abszolút státusz. Megszületik a relativitás elmélete, amely szerint a téridő végtelen szövetében hullámszövet. Az ember körüli sötétség mélyül, galaxisunkon kívül még milliárdnyi galaxis létezik (1923, Edwin Hubble felfedezése).

Alig száz évvel a szekularizáció kísérletének megkezdésétől, a 20. századra megszületik a *Nyugat hanyatlásának* irodalma: a deklinizmus, a világválság ideológiája, a dekadencia művészete.⁴⁵ A Nagy Háború végén *Oswald Spengler* bejelenti a Nyugat alkonyát (1918), a II. világháború utáni korszakot pedig *Thomas S. Eliot*nak a *kultúra hanyatlásáról* szóló műve határozza meg.⁴⁶ A tudomány, egyre erősebb ideológiai töltettel (*szcientifizmus*), még mindig nem tudott értelmet adni az emberi életnek és az emberi szabadságnak, sőt a kételyeket csak erősítette. Az agnosztikus és ateista Európa eszményeket keres a keleti kultúrákban és az iszlámban is. Ezt a romlott ateista világot bünteti meg Mihail Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényében Woland, a keresztény világ antihőse. A keresztény vallás ősképe és közösségi ethosza tudatalatti képpé, archetípussá válik, újramisztifikálódik. A II. világháború az erkölcsi nyomorúságba taszítja a nyugati kultúrát. Érik a tapasztalat, hogy a keresztény hagyomány kiirtása vagy legyengítése után mindig egy-egy hatalmi elit „erkölcsi” diktatúrája épít közösségi mítoszt. Ezek az ideológiák végül mindig megnyomorították a közösséget, és elbuktak. Európában a világnézetek és eszmék valójában téveszmék történetét képezik (Hamvas). A szekularizáció által kitermelt ideológiák a kereszténység „fausti” antitézisei. A hegeli dialektika szerint a történelemben a tézis és antitézis szintézisben egyesül. A szintézis azonban egyre távolabb van: a világháború után két ideológia hidegháborújának fél évszázada következik.

A nyugati kultúrák embere a 21. századba lépve kezd elfordulni a kudarcba fulladt ideológiai kísérletektől. A *liberalizmus* és az *individualizmus* is merev ideológiává, bálványá kövesedett, társadalmi eszményként egyre kevésbé hiteles, a fogyasztói és a politikai kultúra szolgáltatójává vált. A bukott paradigmák a *nemzeti közösség* szellemiségét gyanús, rosszhiszemű ideológiaként láttatják. A közösségek azonban kezdik újra felfedezni a nemzeti nyelven és hagyományokon alapuló *nemzeti kultúrát*, a nemzeti identitást mint közösségépítő erőt. A nacionalizmus történelmi csapdája valós veszély, amennyiben a nemzeti önteltség, a kirekesztés vagy az etnikai ellenségeskedés kollektív ösztönei ébrednek fel. Az ősi alapézés még mindig a félelem, amely a kiábrándultsággal együtt ömlik bele az internet kapcsolatócéánjába, és megszüli a posztmodern kort. A posztmodern embertípus a közösségi ideológiákkal, a politikával és a világnézetekkel szemben közömbös tömegember, a világhálón tobzódó egocentrikus egyén. A posztmodern tézissel szemben a (nemzeti) tradicionalitás antitézis, amely a „természetes” közösségi gyökérzetet keresi, ideértve a keresztény

45 Arthur Hermann: *The Idea of Decline in Western History*. New York, Free Press, 1997.; Hamvas Béla: *A világválság*. Budapest, Magvető, 1983.

46 Thomas S. Eliot: *A kultúra meghatározása*. Budapest, Szent István Társulat, [1949] 2003. A kultúra az a valami, ami „érdemessé teszi az életet arra, hogy megéljük,” és amelyet eltéphetetlen kötelék fűz a valláshoz. A kultúra a közösségben önkorlátozást jelent, ahogyan a vallás is közös korlátokat állít – ahogy erre Horkay Hörcher Ferenc is utal a könyv utószavában. Uo. 155.

vallást is. A volt kommunista országokban a keresztény felekezetek, Oroszországban az ortodox kereszténység erősödnek. Az USA-ban a vallást és a politikai életet szeparáló szekularizáció egyre inkább csupán elvi alkotmányjogi-közjogi tétel. Az USA-ban erős a társadalom (nagy többségének) keresztény vallásossága, 200 év alatt az USA-t felépítő sokszínű bevándorló közösség számára a kereszténység jelentette és jelenti a mai napig a közösség létét és erejét adó legfontosabb eszményt és eszmét.⁴⁷

A szekularizáció fundamentumai gyengülnek, így az emberi jogok intézménye is berozsdásodott. Már az emberi jogok természetjogi elmélete is kifejezte azt a tételt, amelyen az elmúlt kétszáz év jogfejlődése sem változtatott: a jogi normák és dogmatikájuk valójában „jogi formák”, amelyek tartalmát az adott nép vagy ország kultúrája (természete) határozza meg. A 18. század végi Európát és Észak-Amerikát még viszonylag egységes rendben a keresztény vallásra épülő kultúra hatotta át. Ha abban az időben működött volna európai vagy nemzetközi bíróság, akkor az országok és népek közötti egységes jogfelfogás a keresztény vallás kultúrateremtő alapjain viszonylag könnyen ment volna. Az azóta eltelt időben a szekularizáció centrifugális erővel hajtotta szerteszét a nemzeti kultúrákat. Az emberi jogok *kultúrafüggő diverzitása* és derogációja növekszik. Ez Európában sem szükségszerűen országonkénti kulturális eltérést jelent, mint inkább a keresztény, illetve nem keresztény megközelítés *különbségét*.

Elbukik-e a következő évtizedekben a szekularizált társadalom kísérlete? Elvesztik-e életképességüket a semleges társadalmak? Milyen lehet a kereszténység tézise és a szekularizáció antitézise nyomán születő 21. századi „szintézis”? Milyen jelek utalnak arra, hogy a nyugati kultúra közösségei – a túlélési csoportosztóntól is vezérelve – megtalálják a keresztény vallás modern vagy posztmodern formáját? A szekularizáció közel 500 évvel ezelőtt a vallással szemben álló „sánta” tudomány és a tudományt támadó „vak” kereszténység konfliktusából indult el. A válasz talán Einstein metaforájában van, azaz a tudomány státuszába kell bepillantnunk.

7. Meddig jutott a „sánta” tudomány?

A szekularizációt elindító tudósok (13–19. század) bár keresztény vallásúak voltak, eszméik deista vagy panteista istenelvet követték. Darwin,⁴⁸ Lord Kelvin (William Thomson), Michael Faraday, James Clerk Maxwell vallásosak voltak, de Voltaire-től, Einsteinen át Stephen Hawkingig Isten ott van a tudományos elméletek végpontján, noha ez inkább egyfajta poétikus naturalizmus (a természet törvényeinek alkotója), és nem hit egy természetfeletti intelligenciában vagy a lélek túlvilági életében. Spinoza

47 Richard Dawkins: *Isteni téveszme*. Budapest, Libri, 2007. 78. Értékeli, hogy milyen nehéz ateistaként az amerikai társadalomban boldogulni.

48 Élete utolsó éveiben Darwin ezt írta John Fordyce-nak egy levélben (1879): „A legnagyobb ingadozásaim közepette sem voltam sosem ateista abban az értelemben, hogy tagadtam volna egy isten létét. Általában úgy vélem, és ahogy öregszem, egyre inkább úgy – de nem mindig –, hogy az agnosztikus lenne a helyesebb megfogalmazás a gondolkodásomra.”

Istene a Természet vagy a Világegyetem működését kormányzó törvényszerűségek szinonimája, Einstein szavaival: „Ha van bennem valami, amit vallásosnak lehet nevezni, az a végtelen csodálatom a világ struktúrája iránt, amennyire azt a tudományunk képes feltárni. [...] [D]e nem hiszek az emberarcú istenben.”⁴⁹

Van, aki „matematikusként”, van aki *biologoszként* írja le Istent.⁵⁰ A deizmusukban Isten a világegyetemet uraló természeti, matematikai, sőt morális (Francis Collins) törvények forrása, azokkal egylényegű. A természettudomány nagyjai tehát rendszerint eljutottak egy, a világot megteremtő magasabb rendű intelligenciában való hithez. Sok tudós „a hitben hisz”, a kvantumfizika pedig az „isteni részecskét” keresi. A tudományos deizmus sem tudta azonban a tudomány, különösen a neodarwinista nézetek agnoszticizmusának (Thomas Huxley kifejezése) és ateizmusának erejét gyengíteni.⁵¹ A tudomány tehát – Einsteint idézve – kicsit mindig sánta maradt. A szekularizáció alapja az a remény, hogy a tudomány az emberi közösségek számára tud olyan válaszokat adni az élet eredetére, értelmére és céljára, amelyek *jobbak lesznek* a keresztény vallás tanításainál. Remény volt ez abban, hogy a tudomány válaszai olyan új igazságok lesznek, amelyekre építve a társadalmi közösségek erősek, erkölcsösek lesznek, és jóllétben élnek. Az út a kételkedő, agnosztikus vagy ateista igazságkeresés volt, amely lerázta a vallási tekintélyt és annak dogmáit. Ezzel szemben a vallás is megalkotta a maga antievolucionista „teremtéstudományát”: a *kreacionizmust és az intelligens tervezés* tanát.⁵² A természettudománynak ezek után arra is vállalkoznia kell – Richard Dawkins szerint –, hogy nyilatkozzon az Isten-hipotézis valószínűségéről: a tudomány *nem lehet agnosztikus, csak ateista*: „Egy felsőbbrendű teremtő superintelligencia létezése, vagy nem-létezése igenis tudományos kérdés.”⁵³

A tudomány tehát hol sánta, hol biceg, hol pedig felismeri korlátait, és Istenhez fordul. A hagyományokat leromboló tudományos kételkedés három pillére az entrópia törvénye, az evolúció és az információ lett. A tudomány messzire jutott az emberi genom, az univerzum térképe, a részecskefizika, a fekete lyukak fizikája és a természet megannyi kérdésében. A tudomány ezek ellenére sem képes azonban az élet eredetének biológiai reprodukciójára, az életet pedig csupán „az anyag egy sajátosságának, szerkezetének következményeként” látja.⁵⁴ A tudomány a biológiai evolúciót a kémiai evolúcióból vezeti le, csak életjelenségeket vizsgál, de nincs válasza az *élet értelmére és annak céljára*. A tudomány bűnössé vált a háborúk tömegpusztítása, a túlnépesezés, a természetet pusztító tömegtermelés és a bioetikai kockázatok miatt is.

A tudomány és a vallás közötti harc évszázados tragikumát mindkét tábor kezdi felismerni. A *tudomány* azt, hogy a megismerés korlátokba ütközik, nem tud

49 Dawkins i. m. (47. l.) 40.

50 Francis S. Collins: *Isten ábécéje*. Budapest, Akadémiai, 2018. Collins a Human Genom projekt vezetője volt az USA-ban.

51 James Haught: *2000 Years of Disbelief: Famous People with the Courage to Doubt*. Amherst, Prometheus, 1996.

52 Richard Dawkins: *A vak órásmester*. Budapest, Akadémiai, 1994.

53 Dawkins i. m. (47. l.) 98.

54 Szent-Györgyi Albert: *Az óriült majom*. Budapest, MKLK, 2014. 23.

az emberi lelket és bizonytalanságot megnyugtató válaszokat adni az örök kérdésekre.⁵⁵ Az ember nem tud tartós és erős közösséget építeni közös vallás nélkül, azaz hit kell ahhoz, hogy az ember az őt körülvevő veszélyekkel szemben és gyötrő létkérdéseivel kapcsolatban (Miért élek?) válaszokat kapjon. A transzcendens válaszokat adó hitnek ott kell világítania az emberi ismeret és a lélek homályos zugaiban. A *vallás* pedig felismeri a hit mellett a tudás hatalmát és az értelem igazságkeresésének fontosságát. XII. Pius pápa az 1950-es években az evolúciót az emberi fejlődés magyarázatául adott, igazolható tudományos megközelítésnek nevezte, és ezt II. János Pál pápa 1996-ban megismételte. 2011-ben XVI. Benedek azt mondta, hogy az emberek és a világ eredetét és fejlődését magyarázó tudományos elméletek nem állnak ellentétben a vallással, viszont számos kérdést válasz nélkül hagynak. 2014-ben a Szentszék által fenntartott Pápai Tudományos Akadémia ülésén Ferenc pápa elmondta, hogy a világ keletkezésére adott tudományos magyarázatok nem zárják ki Istennek a teremtésben játszott szerepét.

Az evolúcióelméleten alapuló tudományos felfogás és a keresztény vallás közötti különbségek egyre kevésbé tűnnek az értelem és az irracionális hit antinómiájának: mindkettő egyenrangúan hit vagy hipotézis (a tudomány nyelvén). Az evolúcióelmélet is végső soron hiten alapul, mivel nincs magyarázata sem a biológiai élet kezdetére, sem a biológiai komplexitás céljára. Olyan tudósok, mint Collins vagy akár Freund Tamás agykutató a komplexitás, a megismerés határáig eljutva az istenhit mellett érvelnek.⁵⁶ Végső soron a tudomány is *hitkérdéssé* válik. Ez elvezet arra a felismerésre, hogy az embernek a vallásra és a tudományra egyformán szüksége van. A hinni vágyás és a tudni vágyás nem zárják ki egymást. A sánta (tudomány) és a vak (vallás) együtt gyógyulhat ki betegségéből.

Az elmúlt kétszáz év tanulsága az is, hogy amint a szekularizált szabadságeszmény vagy a politikai ideológiák nem tudtak, úgy a tudomány sem tud *közösségépítő és közösségmegtartó erővé* válni. A vallási hagyomány mint közösségépítő erő és közösségi őskép tartósan nem helyettesíthető. A transzcendens isteni igazságok, akár panteisztikus, akár univerzális filozófiával ötvözve, az ember számára a közösség, a közös hit menedékét adják az egyéni szabadság magányában, a társadalom közönyében és a természet vadságával szemben. Kétszáz év kétségbeesett útkeresés után a keresztény vallás újjászületése lehet a kiút a nyugati ember válságából? Lehet, de milyen válságból? És milyen kereszténység?

55 Simone Weil gyönyörű gondolata, hogy a tudomány feladata ráeszmélni, hogy a fizikai, kémiai és biológiai világ végeérhetetlen, és az ember számára örökre meghatározhatatlan tökéletessége egy magasabb rendű világ és értelem jelenlétéről árulkodik. „A természettudományok feladata a rejtett világ egyetemességének kinyilvánítása.” Simone Weil: *Ami személyes, és ami szent*. Budapest, Vigilia, 1998. 25.

56 Collins i. m. (50. l.) 18.

8. A posztkeresztény Nyugat hanyatlása, vagy keresztény társadalom?

Az elmúlt század krízisfilozófiája és válságirodalma a keresztény vallásközösségek helyén tapasztalt „üresség” és morális nyomor termékei.⁵⁷ A világháborúk és népiirtások a bukott politikai ideológiák (fasizmus, nacionalizmus, kommunizmus) kudarcának demonstrációi. A tudomány sem segíti az egzisztenciális és ontológiai sötétségben az ember lelkét és a közösség ethoszát, hanem további kételyekkel terheli. A természet süket, a kozmosz rideg és üres, fejlett állatok vagyunk csupán, és nem vár minket örök élet. Ez az, amit az ember tudománya adni tudott. „Isten halott, és mi öltük meg őt”⁵⁸ – Nietzsche így fogalmazta meg, hogy a deizmus helyébe épített ideológiák a semmibe, az érték nélküli világba vezetnek. Nietzsche a deizmus halálában a kereszténységet is felelősnek tartotta, Jézus tanításait azonban útmutatónak tekintette. A deizmus természetistene azonban, ha nem is „halt meg”, de kevésbé volt alkalmas eszmény arra, hogy közösségépítő értéket és erőt adjon az embernek.

A válság emblemikus figurája, Spengler történelemfilozófiája szerint a nyugati kultúra hanyatlása, végzete elkerülhetetlen.⁵⁹ A virágzó kultúra vallásos, míg a hanyatló civilizációk vallástalanok. A fausti szellemű nyugati kultúra agóniáját a hatalom akarása hozta el, az állandó sóvárgás, az újabb vállalkozások hajszolása és az állandó „harc” fel fogják emészteni.⁶⁰ A hanyatlás a 19. századi szekularizációval indult el, a vallástalan tömegember, a pénzuralom és a korlátlan szabadságkultusz hódításával. A Nyugatot a politikai ideológiák, a materializmus, a tudomány relativizmusa, a székszis és a pesszimizmus filozófiái vezetik a végzet felé. Spengler víziója szerint a 21. századra a nyugati kultúra nemzeti bomlásnak indulnak, formátlan kozmopolita tömegekké válnak, amelyre válaszul a politika despotikus lesz. Giambattista Vico, Spengler egyik ihletője, a nemzetek és kultúrák történetében három szakaszt különített el: az istenit (kereszténység), a heroikust (forradalom, ideológiák és tudomány) és végül az emberi szakaszt.⁶¹

A válságfilozófiák szerint a posztmodern nyugati világban a nagy közösségformáló világnézetek végleg elbuknak. Az individuumok totális sokfélesége, neutrális, virtuális közösségei válnak eszménnyé. A transzcendens vallás (kereszténység) már nem képes újratereíteni a valódi közösségeket. A posztkeresztény világban a beözönlő iszlám és ateista migráció felfalja a nyugati hagyomány maradványait is. A világháló virtuális közösségeinek nincs szüksége közös eszményekre. Sőt a közös nagy létkérdések sem foglalkoztatják a végtelen kapcsolatok és határtalan információvilág mámorában úszó embert. A posztmodernitás elpusztítja a vallás utolsó erőit is. A tudomány sem ad eszményeket, a mikrovilág és az univerzum életjelenségeibe menekül. A politika

57 Hamvas i. m. (45. l.); Steven Pinker: *Felvilágosodás most*. Budapest, Alexandra, 2019. 49–50.

58 Friedrich Nietzsche: *A vidám tudomány*. Gödöllő, Attraktor, 2018.

59 Spengler i. m. (41. l.).

60 Gyurgyák elemzi Spengler filozófiáját, l. Gyurgyák i. m. (37. l.) 71–80.

61 Giambattista Vico: *Az új tudomány*. Budapest, Akadémiai, [1725] 1979.

utolsó erőfeszítése a közösségek újraépítésére *egy konzervatív fordulat*: a nemzeti identitás ideológiája, a nemzeti tradíciók felélesztése.

A nagy kérdés, hogy jöhet-e valódi fordulat a hanyatlásban, azaz a transzcendens vallás válaszaire van-e még tömeges igény? Vico civilizációs életciklusait körkörösé formálva megtörténhet-e, hogy az isteni, heroikus és emberi szakasz után a kör folytatódik egy újabb isteni civilizációs ciklussal? Mi történhet napjaink civilizációs holt-pontján? A hellénizmus, a Római Birodalom népei és a zsidó nép 2000 évvel ezelőtt hasonlóan válságos történelmi pillanatban volt. A dekadencia és a világvégevárás korában született meg Jézus. A kereszténységgel indult el a premodern nyugati kultúra isteni szakasza, az ember felszabadítása, a szabadság evangéliuma. Az emberi szabadságban napjainkban is ott van-e a lehetőség a történelem spengleri logikája szerinti végzet elkerülésére? Toynbee szerint a hanyatlás ciklusában vagyunk, de a magasabb rendű vallás történelmi erejét nem szabad lebecsülni. A fordulatot azonban nem a keresztény vallás reneszánszában, hanem egy új világcivilizációban látta.⁶²

A válaszokhoz fontos tudni, hogy az Európai Unióban (EU) a lakosság 71,6%-a vallja magát valamelyik keresztény felekezethez tartozónak (2015), ez az adat 2018-ban 69,6% volt (Eurobarometer). Az USA-ban 72% (Gallup, 2017), Kanadában 67,3%, Oroszországban közel 75% (World Atlas). Magyarországon 74,6% (2015, Eurobarometer) vallja magát valamelyik keresztény felekezethez tartozónak. A fent idézett történészek egy része (például Oskar Halecki, Toynbee, Spengler) szerint egy civilizáció alapja alapvetően mindig is vallási. A Nyugat vallási tradíciója a kereszténység és a hellénizmus, a reneszánsz és részben a tudomány által is követett panteisztikus deizmus. A *Corpus Christianum* volt másfélezer éven át az európai népek kötőereje, sőt nélkülözhetetlen része a nyugati kultúrának.⁶³ Ha nem a keresztény tanítás transzcendens hittételei szervezik a közösséget, akkor a nyugati kultúra valóban eltűnhet. Lehet, hogy a szekularizáció és a tudomány két évszázada csupán kiterő volt a keresztény vallás szellemi főáramából?

A válaszban a *természettudomány hipotézisei* is segíthetnek. Az egyén szintjén az evolúció szelekciós törvényei a szolidáris és szociális társadalmakban már alig-alig működnek. A csoportszintű evolúciós küzdelem, azaz a közösségek, etnikumok, nemzetek közötti túlélési küzdelem (csoportszelekció) azonban kiélezett. Ezt mutatja napjainkban a tömeges migráció körüli politikai háború és nemzetvédelem. A történelemben a csoportszelekciós küzdelemben egy-egy nép túlélése nagyban múltott a vallás közösségi erején. Felélednek-e ezek a nemzeti és közösségi ösztönök? Megtalálják-e a keresztény vallást mint a közösségépítés és az önvédelem stratégiáját? A politikától a kisközösségekig számos országban már ezt az utat járják. Ezekben az országokban a szekularizált társadalmi kísérlet közösségteremtő ideológiai porladnak.

A felvilágosodás szekuláris fundamentumai, mint az emberi jogok, a jogállam, a liberalizmus, sőt a liberális demokrácia lassan a kereszténység és a nemzeti tradíciók értékeivel kerülnek konfliktusba. A liberalizmus szekuláris termékei nem

62 Gyurgyák i. m. (37. l.) 97. hivatkozása nyomán.

63 Fernand Braudel: *A History of Civilizations*. London, Penguin, 1995.

találnak táptalajt sem a nemzeti identitásra és tradícióra épülő politikákban, sem a kereszténységben, sem pedig a sokféleség posztmodern kultúrájában. Hasonlóan a pénz és a globális tőke kapitalizmusa is konfliktusban van a lokális értékközösségek mozgalmával. A politika ideológiái, sőt a társadalmi sokszínűség is devalválódnak. Az EU *ever closer integration* eszméjének válságát az is magyarázza, hogy továbbra is az emberi jogokban, a pénzben és más szekularizált eszményekben keresi a közösségteremtő erőt. Ezzel szemben a kereszténységet, amely a nyugati közösségek egyetlen közös lelki gyökere, elutasítja. Ahogyan a szekularizált eszmék gyengülnek, úgy fog gyengülni az EU is.⁶⁴

A szekularizáció tézise kétszáz év után újra szembesül a kereszténység tézisével. Egyfelől a közösségi túlélés evolúciós ösztöne feszül a szekuláris világtársadalomnak, másfelől a közösségvédelem ösztöne éled fel Európától az USA-ig más vallásokkal, például az iszlámmal szembeni önvédelemben. A szekularizációt megalapozó antinómiák, az Ész és a Hit ellentéte, a tudomány és a vallás konfliktusa kétszáz év alatt elsimultak. A kereszténység esélyei erősödnek, a transzcendens eszmény keresése, az élet kételyei helyett a létbizonyosság, a közösséghez tartozás ösztöne is a vallás eszményei felé terelik a posztmodern embert. A keresztény hagyomány azonban önerejéből mégsem tud újraéledni. Nem kétséges, hogy kétezer éve Pál apostol kivételes térítő munkája, majd az Egyház hatékony intézményrendszere nélkül a kereszténység nem vált volna a nyugati kultúra alapját adó világvallássá. A posztmodern ember azonban olyan virtuális dimenziókban él, ahová sem apostolok, sem az Egyház nem juthat el. A világhálóban épít közösséget, virtuális exhibicionizmusban éli ki magát, és olyan információözönben keresgél, amelyben az igazság olyan, mint tú a szénakazalban. A mesterséges intelligenciáktól és robotoktól függő életében nem tud mit kezdeni a természet pusztulásával, és az ősi létkérdések mellett is elrohan. Posztkeresztény ember, aki már túl van az Egyház és a politika közösségépítő kísérletein is. A globális világ vonzásai és a nemzeti identitás közötti feszült térben él, a politikai ideológiákkal szemben is szkeptikus. Inkább hisz a tudomány és a technológia izgalmas jövőképében, feloldódik a világháló színes virtualitásában. A gépi algoritmusok varázslata a transzcendencia élményét adja az embernek, izgalommal sodródik a transzhumanitás világa felé.⁶⁵ A tudomány és a technológia a világháló emberének egy fikciós-fantasztikus jövő képét adja, így az embert saját mindenhatóságának hübrisze elvakítja.⁶⁶

A kép és a vízió, amit a jövőre felrajzolhatunk, ma még országokként ugyan eltérő, de az egység felé tart. Az USA-ban a szekuláris alapítás óta eltelt kétszáz évben – a társadalmi szekularizáció alatt, sőt olykor ellenében – újrafejlődött a keresztény vallási fundamentum, a politika, az igazságszolgáltatás is nyíltan vagy burkoltan a keresztény teizmusra alapítja értékítéleteit. Az USA, Lengyelország, Oroszország, de Magyarország is azt mutatja, hogy a helyi közösségek felfedezik a nemzeti keresztény eszményt követő közösségépítés sikerét és erejét. A kereszténységnek a reformáció

64 Gyurgyák i. m. (37. lj.) 141–197.

65 Ray Kurzweil: *A szingularitás küszöbén*. Budapest, Ad Astra, 2014.

66 Yuval N. Harari: *Homo Deus*. Budapest, Animus, 2017.

óta idomulnia kell a nemzeti kultúra, a nemzeti nyelv és identitás sajátosságaihoz. Ezenfelül nyitottnak kell lennie a tudomány hipotéziseire és deizmusára, továbbá a világháló hiperaktív „társadalmára” is.

Egy modern „keresztény társadalom” (*Christian society*) rajzolódik ki, amelyet hét évtizeddel ezelőtt Eliot álmodott meg.⁶⁷ Könyvében a 20. század erkölcsi nyomorát, az „Átokföldjét”⁶⁸ látva arról gondolkodott, miként lehetne hatékonyabban érvényesíteni a transzcendens eredetű normákat a modern társadalomban. Eliot szerint az egyén számára az e világi boldogulás vált a legfőbb, sőt egyetlen elfogadott céllá. Ezt egy alapvetően kiüresedett, „negatív” kultúrának tartja, amely pogány kultúrává alakul át. Keresztény társadalmában „az ember természetes célja – az erény és a közösségben való boldogulás – mindenki számára elfogadott, a természetfölötti cél pedig, az üdvözülés, azok célja lenne, akiknek ehhez van szemük”.⁶⁹ Az állam „kereszténysége” csak az általa kormányzott társadalom kereszténységének a visszatükröződése. A „keresztény közösség” alkotja meg az egész társadalom számára a vallásból levezetett alapvető erkölcsi szabályokat, azaz egy „egységes vallási-magatartási kódexet”.

Ezen a ponton Eliot „vallásos elit”-víziója talán sokakban gyötrő történelmi és irodalmi emlékeket ébreszthet. A Nobel-díjas költő azonban maga is elvetette az uniformizált embert és kultúráját. A nemzeti kereszténységben látta a kiutat, figyelmeztetve, hogy ha „nacionalista” irányba mozdulna el, ez óhatatlanul azzal járna, hogy pusztán egy nemzet „előítéleteinek, szenvedélyeinek és érdekeinek” a szócsövénévé válna.⁷⁰ Eliot „keresztény kultúrája” olyan, amelyben minden helyi kultúra egy-egy variáció, és a közös hit az az erő, amely a nemzeteket bizonyos egységbe fogja egy utópisztikus világkultúrában.⁷¹ Napjainkban a konzervatív politika, benne a nemzetpolitika és a nemzeti valláspolitikai erősödése is ebben a történelmi áramlásban értelmezhető.⁷² A konzervativizmus felismeri, hogy a jézusi tanítások, a keresztény istenelv 21. századi üzenetekkel újra felébresztheti az „örök igazságok” hitét, az elveszett Paradicsom keresését, és újra nagy közösségi erővé válhat.

67 Thomas S. Eliot: *The Idea of a Christian Society and Other Writings*. London, Faber and Faber, 1982. Társadalomfilozófiáját elsősorban a neves katolikus francia filozófus, Jacques Maritain *Az igazi humanizmus* (Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény – Szent István Társulat, 1996) című könyvére építette. L. még Egedy Gergely: *Vallás és kultúra T. S. Eliot társadalomfilozófiájában*, 1–2. rész. *Magyar Szemle*, Új folyam XIII. (2006), 9–10.

68 Eliot verse (1922).

69 Eliot i. m. (67. lj.) 62.

70 Uo. 76.

71 Uo. 88., 93.

72 Horkay Hörcher Ferenc: *A Political Philosophy of Conservatism: Prudence, Moderation and Tradition*. London, Bloomsbury, 2020. A szerző szerint a konzervativizmus lehet a kiindulópont a társadalom és a természet egyensúlyának helyreállítására, a gazdasági és a társadalmi rendszerek újragondolására, és a 21. század uralkodó paradigmája lehet. Láncki András: *Konzervatív kiáltvány*. Gödöllő, Attraktor, 2002.

Irodalomjegyzék

- Arisztotelész: *Organon*. Budapest, Akadémiai, 1976.
- Bacon, Francis: *Esszék*. Európa, 1987.
- Bacon, Roger: *Opus Majus*. Freiburg, Herder, [1267] 2008.
- Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása*. Budapest, Argumentum, 2011.
- Brague, Rémi: *Curing Mad Truths: Medieval Wisdom for the Modern Age*. Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2019.
- Braudel, Fernand: *A History of Civilizations*. London, Penguin, 1995.
- Bulgakov, Mihail: *A Mester és Margarita*. Budapest, Európa, 2017.
- Collins, Francis S.: *Isten ábécéje*. Budapest, Akadémiai, 2018.
- Darwin, Charles: *Az ember származása*. Budapest, Gondolat, [1871] 1961.
- Darwin, Charles: *A fajok eredete*. Budapest, Typotex, [1859] 2015.
- Dawkins, Richard: *A vak órásmester*. Budapest, Akadémiai, 1994.
- Dawkins, Richard: *Isteni téveszme*. Budapest, Libri, 2007.
- Dosztojevszkij, Fjodor: *A Karamazov testvérek*. Budapest, Európa [1880] 1977.
- Dunbar, Robin: *The Human History*. London, Faber and Faber, 2005.
- Durant, Will: *A gondolat hősei*. Budapest, Gönczöl, 1990.
- Egedy Gergely: Vallás és kultúra T. S. Eliot társadalomfilozófiájában, 1–2. rész. *Magyar Szemle*, Új olyam XIII. (2006), 9–10.
- Eliot, Thomas S.: *The Idea of a Christian Society and Other Writings*. London, Faber and Faber, 1982.
- Eliot, Thomas S.: *A kultúra meghatározása*. Budapest, Szent István Társulat, [1949] 2003.
- Frivaldszky János: *Természetjog*. Budapest, Szent István Társulat, 2001.
- Fromm, Erich – Suzuki, Daisetz T.: *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis*. Budapest, Helikon, 1989.
- Fukuyama, Francis: *Identity*. New York, Picador, Farrar, Straus and Giroux, 2018.
- Glaserapp, Helmut von: *Az öt világvallás*. Budapest, Akkord, 2012.
- Gyurgyák János: *Európa alkonya?* Budapest, Osiris, 2018.
- Halecki, Oscar: *Európa millenniuma*. Budapest, Századvég, 1993.
- Hamvas Béla: *A világválság*. Budapest, Magvető, 1983.
- Hamvas Béla: *Karnevál*. Budapest, Medio, [1948] 2019.
- Hamvas Béla: *Scientia Sacra II*. Budapest, Medio, 2015.
- Hamvas Béla: *Silentium. Titkos jegyzőkönyv. Unikornis*. Budapest, Vigilia, 1987.
- Hankiss Elemér: *Az emberi kaland*. Budapest, Helikon, 2014.
- Harari, Yuval N.: *Homo sapiens*. Budapest, Animus, 2015.
- Harari, Yuval N.: *Homo Deus*. Budapest, Animus, 2017.
- Haight, James: *2000 Years of Disbelief: Famous People with the Courage to Doubt*. Amherst, Prometheus, 1996.
- Herman, Arthur: *The Idea of Decline in Western History*. New York, Free Press, 1997.
- Horkay Hörcher, Ferenc: *A Political Philosophy of Conservatism: Prudence, Moderation and Tradition*. London, Bloomsbury, 2020. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781350067219>
- János Pál, II., pápa: *Az igazság ragyogása*. Budapest, Szent István Társulat, 1994.
- Kant, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Budapest, Osiris, 2004.
- Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Budapest, Atlantisz, 2018.
- Koestler, Arthur: *Szellem a gépben*. Budapest, Európa, 2000.
- Koltay András: *Tíz tanulmány a szólásszabadságról*. Budapest, Wolters Kluwer, 2018.
- Kurzweil, Ray: *A szingularitás küszöbén*. Budapest, Ad Astra, 2014.

- Lánczi András: *Konzervatív kiáltvány*. Gödöllő, Attraktor, 2002.
- Lao-ce: *Tao Te King*. Budapest, Tericum, 1994.
- Mann, Thomas: *Varázshegy*. Budapest, Gabo, [1924] 2014.
- Maritain, Jacques: *Az igazi humanizmus*. Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény – Szent István Társulat, 1996.
- Márai Sándor: *Harminc ezüstpénz*. München, Újváry „Griff”, 1983.
- Newton, Isaac: *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*. London, Joseph Streater, 1687.
DOI: <https://doi.org/10.5479/sil.52126.39088015628399>
- Nietzsche, Friedrich: *A vidám tudomány*. Gödöllő, Attraktor, 2018.
- Pinker, Steven: *Felvilágosodás most*. Budapest, Alexandra, 2019.
- Ravasz László: *Kicsoda az ember?* Budapest, B. R. K. I. E. 1918.
- Ravasz László: *Pál Athénban*. Budapest, MTA, 1928.
- Schopenhauer, Arthur: *A világ mint akarat és képzet*. Budapest, Európa, [1818] 1991.
- Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya*. Budapest, Noran Libro, 2011.
- Strauss, Leo: *Természetjog és történelem*. Budapest, Pallas Stúdió, 1999.
- Szent Ágoston: *Vallomások*. Budapest, Szent István, 2015.
- Szent-Györgyi Albert: *Az örült majom*. Budapest, MKLK, 2014.
- Szimonidesz Lajos: *Primitív és kultúrvallások*. Budapest, Dante, 1931.
- Tarjányi Zoltán (szerk.): *Erkölcstheológiai tanulmányok: a szabadság*. Budapest, Jel, 2008.
- Varga Zs. András: *Eszményből bálvány?* Budapest, Századvég, 2015.
- Vico, Giambattista: *Az új tudomány*. Budapest, Akadémiai, [1725] 1979.
- Weil, Simone: *Ami személyes, és ami szent*. Budapest, Vigilia, 1998.